"Knowledge Scholar"
An International Peer Reviewed E-Journal Of Multidisciplinary Research
Volume: 03, Issue: 06, Nov. – Dec. 2016 eISSN NO. 2394-5362
Impact Factor (SJIF) - 4.567

"दारूल -अलू देवबंद ची स्थाप-ा उद्दिष्ट्ये व स्वातंत्र्य लढ्यात योजदा-ा"

प्रा.डॉ.अब्दुल्ला चाऊस
सहाय्यज प्राध्यापज,
इतिहास विभाजप्रमुज,
डॉ. रफिज झजेरिया जॉलेज फॉर व्हुम-ा,
औरंजाबाद (महाराष्ट्र) इंडिया

प्रस्ताविज:

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात हिंदु-मुस्लिम अ-ेज जातीधर्मांच्या लोजां-ी त-ा-म-ा-ध-ा-ने भाज घेतला आहे. या स्वातंत्र्य लढ्यात उलेमांची भूमिजा देजील फार महत्त्वाची आहे. जारज भारतातील सर्व मुसलमा-ा हे उलेमांच्या -ेतृत्त्वाजाली स्वातंत्र्य लढ्यात भाज घेत होते. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी उलेमां-ी मोठ्या संज्ये-े बलिदा-ा दिले आहे. राष्ट्रीय एजतेसाठी व अजंडतेसाठी उलेमां-ी विरते-े आजि प्रज्मा-े, जिहाद द्वारा आपले बलीदा-ा दिले.

भीरतात इंग्रजांचे प्रशास-ा व धोरजे:

स-ा १८०३ मध्ये जेव्हा ईस्ट इंडिया जंप-ी-ने दिल्लीच्या राज जारभारातू-ा शाह आलमचे महत्त्व जमी जेले व घोषजा जेली जी, "जल्ज त जुदा जी, मुल्ज बादशाह जा और हुक्म जंप-ी बहादूर जी"[१] म्हजजे ज-ता अल्लाहची, देश बादशाहच्या आजि देशात आदेश ईस्ट इंडिया जंप-ीचा अशा प्रजाराची घोषजा ऐजून उलेमांमध्ये जळबळ उडाली. याबद्दल तीव्र ज्रोध व संतप्त प्रतिज्रिया उमटल्या. जामा मशिद -दिल्लीचे शाह अब्दुल अजिज मोहद्दीस देहलवी यां-ी १८२४ मध्ये 'फतवा' जाढू-ा इंग्रजांविरूद्ध जिहाद पुजारला. त्यां-ा आपल्या भाषजात जाहिर जेले जी, आजपासू-ा भारतात "दारूल हरब" झालेला आहे. (ज्या देशात मुस्लिमेतरांची सत्ता असते व त्यां-ा आपल्या धर्मा-ुसार आचारज जरज्यात म-ाई असते) या परिस्थितीत जुलमी सरजारच्या विरोधात जिहाद जरजे हे एज माहा-ा जार्य आहे."[२]

१८५७ च्या उठावा-ंतर इंग्रजां-ी मुसलमा-ाावर जुलूम जरज्यात जसलीही जसर सोडली -ाही. अशा अवस्थेत ही उलेमां-ी स्वातंत्र्यांसाठी अ-ेज चळवळ सुरू जेल्या. उदा. फरायजी वहाबी देवबंद, रेश्मी रूमाल, जिलाफत, ई. चळवळी सुरू जरज्यामाजच्या उद्देश हा जी, भारतीयांमध्ये एजता, स्वातंत्र्यता, देशभक्ती, बंधूता -िर्माज जरजे. देशहितासाठी जिहाद जरजे, देशाचा स्वाभिमा-ा वाढविजे, बलीदा-ा देजे, शहिद होजे.

इंग्रज अधिजारी SIR ACTIN CALLEL यांच्याप्रमाजे १८५७ च्या उठावा-ंतर इंग्रजी शास-ा-ने मुसलमा-ााशी उठावाचा बदला म्हजू-ा त्यां-ा शिजजापासू-ा वंचित ठेवत "जाझी" हे पद समाप्त जेले.[३] मुस्लिमां-ा शिजजाची संस्था ताब्यात घेतल्या. तसेच हुजळीच्या इस्लामी स्जूल चे इंग्रजां-ी जॉलेजात रूपांतर जेले. मुस्लिमां-ा शासजिय सेवेत -ा घेज्याचे ठरविज्यात आले. सुंदरब-ा चे जमिश-र यांचा शोरा आपल्या शास-ााच्या जॅजेट मध्ये सापडतो.[४]फक्त हिंदु-ााच शासजिय सेवेत घेज्यात आले.

शास-ाात फारसी भाषेऐवजी इंग्रज भाषा अ-िवार्य जरू-ा फारशी विद्वा-ां-ाा -ोजरीतू-ा जाढू-ा टाजले आजि इस्लामी शिजज व संस्था-ा-ने महत्त्व जमी जरू-ा टाजले.[५] इंग्रजां-ी मुसलमा-ाांचे आर्थिज, सामाजिज, राजजिय व धार्मिज शोषज जेले व प्रत्यज जेत्रात मुसलमा-ां-ाा माजे जेले.

"Knowledge Scholar"
An International Peer Reviewed E-Journal Of Multidisciplinary Research
Volume: 03, Issue: 06, Nov. – Dec. 2016 eISSN NO. 2394-5362
Impact Factor (SJIF) - 4.567

सदरील-ा ारजांमुळे मुस्लिम विचारवंत व उलेमां-ी िर्णय घेतला ी, आपज आपल्या शैजजि संस्था सुरू रू व त्याद्वारे सामाजि, राजिय व धार्मि जेत्रात -याय मिळवू-ा घेऊ व त्यां-ी दारूल-उलूम देवबंद ची स्थाप-ेच्या िर्णय घेतले.

दारूल -उलूम देवबंद ची स्थाप-ाः

हजरत मौला-ा ासिम -ा-ोतवीं-ी आपल्या सहान्यांच्या मदती-े भारतात, राज्य-उत्तर प्रदेश, जिल्हा सहार-ूर ची ए तहशिल देवबंद जे ी ए प्राची-ा जाव आहे.[६] ३० मे १८६६, जुरूवारी (हिजरी सालाप्रमाजे १५ मोहर्रम १२८३) पंचशंबा रोजी मशिदे छत्ताच्या उघड्या जाजी डाळींबाच्या (अ-ाराच्या) झाडाजाली स्थाप-ेच्या मुहूर्त रज्यात आला.[७] देवबंदच्या प्रथम अध्यापाचे -ांव हजरत मौला-ा महेमूद देवबंद होते. तर सर्वात पहिले विद्यार्थी हजरत शेज-ऊल-हिंद मौला-ा महेमूद -उल-हस-ा रहेमतूल्ला अलै होते.[८]देवबंदला पैजंबर सय्यद सुलेमा-ा च्या ाळापासू-ा महत्त्व आहे. देवबंदच्या -ामवंत घराज्याची -ावे सिद्दीी, शेज व उस्मा-ी होते.[९] देवबंद मध्ये दो-ा ऐतिहासि मशिद आहे. मसजीदे छत्ता जिथे सुफी हजरत बअसू-ा आराध-ा रीत होते.[१०] दुसरी मस्जी जा-ाजा ज्याला मुघल सम्राट औरंजजेब यां-ी बांधले होते.

देवबंदमध्येच दारूल-उलूम ा उघडज्यात आले??

देवबंद हा दिल्ली पासू-ा १४४ ि.मी. अंतरावर आहे. सहारजपूर हे प्राची-ा जाव असल्यामुळे त्यावार इंग्रजाचा डोळा -व्हता. तसेच हा जाव मुज्य राजमार्जावर -व्हता. ह्या शिवाय दुसरे ारज असे ी, हजरत शाह वलीउल्ला हे ए ्रांतीिरी होते.[११] शाह अब्दुल अजिज त्यांच्या मुलजा होता. मौला-ा अब्दुल हा इ. मुफ्ती सदरोद्दी-ा, मौला-ा अली आजि इतर लोंवर शाह वलीउल्लांच्या विचाराचा प्रभाव होता. जे वलीउल्लाच्या ए इशाऱ्या प्रमाजे देज्यास तयार होते.[१२]

-ंतरच्या ाळात हाजी सय्यद आबीद हुसै-ा, मौला-ा महेताब अली व देवबंदचे जमी-दार मौला-ा शेज िहालअहमद आजि मौला-ा ासिम -ा-ोतवी या सारज्या महा-ा उलेमां-ी मस्जीदे छत्ता येथे लहा-सा अरबी मदरसा सूरु ेला व -ंतर त्याला -वी-ा जाजेवर अर्थात आजच्या जाजेवर स्थालंतर रज्यात आले.[१३] मौला-ा रफीयोद्दी-ा यां-ी एदा स्व-ात देवबंदच्या बाजेत पवित्र ाबा पाहीला -ा-ोतवीं-ी त्या स्व-ात दारूल-उलूमच्या स्वरूपात सुरू ेले.

ाही दिवसा-ंतर छत्ता मशिदीची जाजा दारूल-उलूम साठी अपूर्ज पडू लाजली. त्यामुळे दारूल-उलूम ला १९२० मध्ये ाझी मशिद मध्ये मदरसा सुरू रज्यात आला. पुढे ही जाजा देजील दारूल-उलूमसाठी मी पडू लाजली. म्हजू-ा -ा-ोतवींच्या वि-ंती वरू-ा मजलिसे. शोरा-ी शहराबाहेर ए मोठी जाजा जरेदी ेली.[१४] १९ जिलहज्जा १२९१ रोजी वार्षि पारितोषि ार्यक्रमा-ंतर इमारतीच्या आधार शिलेच्या ार्यक्रम ठेवज्यात आला. प्रथम विट मौला-ा अहमद अली साहब सहार-ापुरी यांच्या हस्ते ठेवज्यात आली. दुसरी विट हाजी साहबांच्या हस्ते ठेवज्यात आली. व तीसरी विट मौला-ा रशिद अहमद जंजवही, मौला-ा हजरत -ा-ोतवीं-ी विट ठेवल्या आजि जऱ्या बांधामाला सुरूवात झाली.[१५]

दारूल- उलूम देवबंद संस्थापज सदस्य

१) हजरत मौला-ा ज़ासिम -ा-ोतवी

२) मौला-ा रशिद अहमद ग्रंजवही

३) ज-ाब जुल्फेज़र साहब

४) मु-ाजी फजल हज़ साहब[१६]

दारूल -उलूमची उद्दिष्टेः

जालील उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी दारूल-उलूम ची स्थाप-ा ज़रज्यात आली होती. ही माहिती दारूल-उलूम च्या जु-या संविधा-ा मध्ये लिहिज्यात आली होती.

१) धर्माची सेवा ज़रजे: ज़ुरआ-ा मशिद, तफ़सीर, हदीस, अजाऐद व ज़लाम आजि त्यांच्या ज्ञा-ासंबंधी आवश्यज व उपयुक्त उच्च शिजज देजे, व मुस्लिमां-ाा इस्लाम ची पूर्ज माहिती देजे, सुचित ज़रजे, हिदायत देजे व प्रचाराच्या माध्यमा-ुसार धर्माची सेवा ज़रजे.

२) इस्लामिज ि-ायमांचे विद्यार्थ्यां-ाा प्रशिजज देजे व त्या ि-ायमांचे विद्यार्थ्यां-ाा आपल्या जीव-ााचे पाल-ा ज़रू-ा सुज़र्म आजि व्यवहारात इस्लामी जीव-ा पद्धत आजजे.

३) इस्लामचा प्रचार व प्रसार ज़रजे, जरीबांचे रजज ज़रजे, प्रचारासाठी लेज-ा ज़रजे, भाषज ज़रजे, मुस्लिमांमध्ये शिजज प्रसार ज़रजे, त्यांच्यात उच्च विचारधारा, चांजले आचरज ि-ार्माज ज़रजे, सुसंस्ज़ार घडविजे.

४) शास-ााच्या देजज्या, अ-ुदा-ा, सवलती -ा घेता आत्म-िार्भर राहू-ा स्वातंत्र्य अबाधित ठेवजे.

५) इस्लामी शिजजाचे प्रचारासाठी अ-ोज वेजवेजळ्या ठीज़ाजी अरबी मदरसे स्थाप-ा ज़रजे व त्याला दारूल-उलूम शी जोडजे.

हज़रत मौला-ाा ज़ारी मोहमंद तय्यब, मोहतमीम (व्यवस्थापज) दारूल-उलूम देवबंद यां-ाी दारूल-उलूम चे उद्दिष्टांचे विश्लेषज पुढीलप्रमाजे ज़ेले आहे.

१) धार्मिज़त्व : सुरूवातीपासू-ा ते शेवटपर्यंत इस्लाम -ो दिलेल्या शरीअतवर पूर्जपजे पाल-ा ज़रजे इस्लाम पाल-ा ज़रू-ा व्यक्ति-ाा आदर्शववादी ब-ाविजे.

२) स्वातंत्र्यता : दारूल-उलूम पूर्जपजे परज़िय जुलामीच्या विरोधात होते. शैजजिज व आर्थिज बाबतीत स्वतंत्र जीव-ाशैली बाळजजे, शासज़िय दबाव राहू -ाये म्हजू-ा शास-ााच्या देजज्या - अ-ुदा-ा स्वीज़ारू -ाये.

३) साधेपजाः सरलता व ज़ष्टाळू वृत्ति यामुळे उलेमा व फुजला जिहादे जिंदजी मध्ये ज़ष्ट सह-ा ज़रू शज़ेल.

४) महा-ा चरित्र : दारूल-उलूम च्या विद्यार्थ्यांमध्ये महा-ा आदर्श जोपासला तो एज़ा पीढीतू-ा दुसऱ्या पिढीत संज़्रमज ज़रजे.

५) ज्ञा-ा व शिजजाची रूचि : दारूल-उलूम आरशाप्रमाजे स्पष्ट आहे. तेथे जजातू-ा विद्यार्थी येतात. त्यां-ाा शिजज व ज्ञा-ा दा-ा ज्रज्यासाठी दारूल-उलूम चे शिजज सदैव तत्पर असतात. दारूल-उलूम ची सेवा ज्रजाऱ्या लोज्ांमध्ये बलीदा-ा व आदर्शाचे संस्ज्ार आहेत. तसेच मुस्लिमां-ाा या लोज्ांवर पूर्ज विश्वास आजि ि-ाष्ठा आहे. जजाच्या प्रत्येज् भाजातू-ा दारूल-उलूम साठी आर्थिज् सहायता मिळते. या मदरश्याच्या बहुतेज् विद्यार्थ्यां-ाी स्वातंत्र्यासाठी बलिदा-ा दिले.[१७]

दारूल -उलूम चे प्राथमिज् उद्दिष्ट्येः

दारूल-उलूम चे संस्थापज् मौला-ाा ज्ासिम -ाा-ाोतवीं-ाी शैजजिज्, धार्मिज्, साहित्यिज्, सामाजिज् व राजज्ीय जेत्रात मुस्लिमांसाठी मोलाचे ज्ार्य ज्ेले आहे. त्यां-ाी विशेषताः दी-ाी मदरसे व दारूल-उलूम साठी जालीलप्रमाजे उद्दिष्ट ि-ाश्चित ज्ेले.

१) सर्वसामा-य लोज्ांज्डू-ा देजज्याः शास-ााज्डू-ा दिल्या जाजाऱ्या देजज्या, अ-ाुदा-ा ज्िंवा सावज्ाराज्डू-ा श्रीमंताज्डू-ा मिळजाऱ्या देजज्यांचा मौला-ाा ज्ासिम -ाा-ाोतवीं-ाी ज्ाहीही स्विज्ार ज्ेला -ााही. त्यां-ाी फक्त सर्वसामा-य लोज्ांज्डू-ाच देजज्या घेतल्या. हे त्यांच्या महा-ातेचे उदाहरज आहे.[१८]

२) स्वार्थी लोज्ांपासू-ा सावधा-ा राहजेः जे लोज् आपल्या -ाावासाठी दा-ा धर्म देतात त्यांचे दा-ा स्विज्ार -ाये.

३) एज्ाच व्यक्तिला पूर्ज अधिज्ार -ा देजेः -ाा-ाोतवीं-ाी चेतावजी दिली आहे ज्ी, एज्ाच व्यक्तिज्डे सर्व अधिज्ार देवू -ाये. त्यांचे भविष्यात वाईट परिजाम होतात. यासाठी त्यां-ाी लोज्तंत्राचा सल्ला दिला व ज्ार्य वाटप पद्धतीचा पुरस्ज्ार ज्ेला.[१९]

४) शाळा ि-ारीजज् : ि-ारीजज्ांला पूर्ज अधिज्ार -ा देता त्याच्या ि-ार्जयावर समितीला अधिज्ार देज्यात यावा आजि मदरश्यां-ाा भेटी देजाऱ्याच्या सूच-ाा सल्ल्यांचा विचार ज्रजे.[२०]

५) आर्थिज् साध-ो : जोपर्यंत दारूल-उलूम ला ज्ायम स्वरूपात आर्थिज् मदत मिळत -ााही तोपर्यंत त्यांचे उज्वल भविष्य राहजार -ााही. म्हजू-ा प्रत्येज् वर्षी सर्वसामा-य लोज्ांज्डू-ा देजज्या घ्याव्यात. इंशाअलाह ज्ोजत्याही जाजीरदार, जमी-ादार व व्यापाऱ्याज्डू-ा देजज्या स्वीज्ार -ाये व त्यांचे वर्चस्व स्थापीत ज्रू-ा घेवू -ाये. फक्त ि-ाःस्वार्थी लोज्ांज्डू-ाच देजज्या स्विज्ाराव्यात.[२१]

६) ि-ाष्ठापूर्ज : दारूल - उलूमच्या सल्लाजारां-ाी संज्येशी ि-ाष्ठापूर्वज् व विश्वासा-ो राहजे आवश्यज् आहे.[२२]

७) स्वातंत्रता : दारूल-उलूम मध्ये शासज् व उमरांचे योजदा-ा ही हा-िज्ारज् आहे.

८) शिजज्ात एज्ता : दारूल-उलूम मधील सर्व शिजज्ात एज्ता असजे जरजेचे आहे. ज्ारज एज्तेच्या अभावामुळे मदरश्यांचा ऱ्हास सुरू होईल.[२३]

वरील उद्दिष्टां-ाुसार व तत्वा-ाूसार एज् जोष्ट आपल्या लजात येते ज्ी, एज्ा व्यक्तिला पूजपजे अधिज्ार -ा देजे, शास-ा मार्फत दिल्या जाजाऱ्या देजज्या-अ-ाुदा-ा -ा स्विज्ारजे, सर्वसामा-य लोज्ांज्डू-ा व ि-ाःस्वार्थी लोज्ांज्डू-ा देजज्या स्विज्ाराज्यात इ-स्पेक्टरला ज्मी आधिज्ार व जास्त जबाबदाऱ्या देज्यात आल्या होत्या. ि-ार्जय सर्व सल्लाजारांच्या संमती-ो घेज्यात येत असत. सर्वांची संमती असेल तो ि-ार्जयच अंमलात येत असत.

ि-ष्ज र्ष:

१८५७ च्या उठावात पराजय मिळाला होता. या पराजयाची पूर्ती ज रज्यासाठी हज़रत मौला-ाा ज ासिम -ाा-ाोतवी यां-ाी १८६६ मध्ये देवबंद येथे मदरसा-ए-इस्लामी अरबी -ाावा-ो एज ा मदरस्याची सुरूवात ज ेली. प्रजति ज रू-ा या मदरस्या-ो दारूल-उलूम देवबंद चे रूप धारज ज ेले.दारूल-उलूम हे एज धार्मिज शिजजाचे जेंद्र असू-ा या देशात ज्रंाती उभी ज रज्याचे ही स्थळ होते. या जेंद्राचा हेतूच **"१९५७ च्या उठावात पराजयाची पूर्ती ज रजे होता." अर्थात देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी योज्य वातावरज तयार ज रजे, देशासाठी जिहाद ज रजारी युवा पिढी तयार ज रजे, राष्ट्रभक्ती, एज ता, बंधुभाव, समा-ाता, बलिदा-ा ज रजारे देशभक्त तयार ज रजे,** या हेतू-ोच दारूल-उलूम देवबंदची स्थाप-ाा ज रज्यात आली होती.

देवबंदच्या संस्थापज ां-ाी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी शामली व था-ाभव-ा च्या उठावात प्रत्यज भाज घेतल-ाा होता. दारूल-उलूम च्या ज्रंातीज ारी संस्थापज ामध्ये हाजी आबिद हुसै-ा, मौलवी ज ासिम -ाा-ाोतवी, मौलवी महेताब अली, मौलवी जुल्फीज ार अली, मौलवी फजले रहेमा-ा, मु-शी फजले हज आजि शेज ि-हाल अहेमद होते.

दारूल-उलूम देवबंदाचे सर्वात प्रथम विद्यार्थी, शिजज, ज ुलजुरू मौला-ाा महेमूद-उल-हस-ा यां-ाी आपले शैजजिज ज ार्याबरोबर देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी विभिन्न ज ार्य ज ेले त्या मध्ये "समरातूल-तरबीयल" १८८७ (दारूल-उलूम च्या ज ल्याजज ारीज रीता), १९०९ मध्ये "अ-ाजुम-ा-ए-जमिअतूल अ-सार (उद्देशः दारूल-उलूमची स्थाप-ाा ज्या उद्देशासाठी झाली आहे. त्यांचा प्रसार व प्रचार ज रजे व आर्थिज सहाय्य जोळा ज रजे) १९११ ला "जमीयते अ-सार", १९२३ मध्ये आपल्या मार्जदर्श-ाात "-ाजरातूल मारूफ" (एज शैजजिज वर्ज, प्रशिचज वर्ज व विचार-वि-ािमय ज िंवा ि-र्जय घेज्याची जाजा होती.) १९१६ ला मौला-ाा उबैदऊल्ला सिंधी यां-ाा अफजाजिस्ता-ा रव-ाा ज रू-ा तेथे भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी "ि-र्वासीत सरज ार" स्थाप-ा ज ेले. -ांतर "रेशमी रूमाल चळवळ" सुरू ज ेले व १८ सप्टेंबर १९१५ मध्ये तुर्ज ी सरज ारशी सहायता घेज्यासाठी दुसऱ्या हज साठी सऊदी अरब ला रवा-ाा झाले तेथे इंज्रजां-ाी त्यां-ाा अटज ज ेले व मौला-ाा महेमूद-उल-हस-ाल आल्या तुरूंजातू-ा ति-ा (३) वर्ष सात (७) महि-या-ांतर ८ जू-ा १९२० ला मुंबईत पोहचले त्यावेळी जिलाफत ज मेटीच्या उलेमां-ाी "शेज -उल-हिंदु" या पदवी-ो स-मा-ाित ज ेले. त्यां-ाी राष्ट्रीय ज ॉंज्रेसला ही स्वातंत्र्यच्या ज ाळा सहज ार्य ज ेले व 'जमिया-मिल्या इस्लामीयांचे स्थाप-ोत मोलाचे ज ार्य ज ेले.' जमियते-उलेमा-ए- हिंदची स्थाप-ोत मोलाचे ज ार्य होते. भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यात जमियते-उलेमा-ए-हिंद -ो राष्ट्रीय ज ॉंज्रेस पजाबरोबर ज ार्य ज ेले आजि मुस्लिम लिजला विरोध ज ेला. लिजच्या फाळजीला हि जमियते-उलेमा-ए- हिंद यां-ाी पुर्जपजे विरोध ज ेला. आजि मुस्लिम लोज ां-ाा वि-ांती ज ेली ज ि, मुस्लिम लिजच्या सदस्यत्वाच्या पदाचा राजी-ाामा देजे इत्यादी. या वरील उद्दिष्टांची पूर्तीसाठी दारूल-उलूम देवबंद ची स्थाप-ाा ज रज्यात आली होती.

संदर्भ सूचिः

१) लेजज : सय्यद तुफैल अहेमद मंजलूरी -" मुसलमा-गों ज रौश-ा मुस्तज बिल" पा-ा ज्ञं.१८ (१), ४८ (३), १६६ (४). प्रजाशज : जुतूबजा-ाा-ए-अजिजीया, दिल्ली प्र.व.१९४५.

२) जिहाद-ए-आजादी और अजाबिरी-ा-ए-जमियते उलेमा, पा-ा ज्ञं.१० प्र. जमियते उलेमा महाराष्ट्र

३) Authors: Barabara Daly Metcalf Islamic Revival in British India, Page No.८८ (५), ८८ (१०), ९८ (२०), ९८ (२१), ९८ (२२), Pub: prinction University, Press New Delhi.

४) लेजज : सय्यद महेबूब रिझवी, तारीज-ए-दारूल-उलूम देवबंद, जंड पहिला, पा-ा ज्ञं.१२९-३० (६), १५५ (८), १७४ (१४), १४३ -४५ (१७), १५३ (१८), इदारा-ए-दारूल-उलूम देवबंद, प्र.व.१९९२.

५) लेजज : मौला-ाा असीर इदरवी, मौला-ाा जासिम -ाा-ोतवी ह्यात और जार-ाामे, पा-ा ज्ञं. १२९ (७), प्रजाश-ा : शेज-उल-हि-द ॲजॅडमि, दारूल-उलूम देवबंद प्र.व.१९९७.

६) लेजज : मौला-ाा सय्यद मुहम्मद मियाँ, "उलेमा-ए-हज और उ-ाजे मुजाहिदा-ाा जार-ाामे", जंड पहिला पा-ा ज्ञं.६४ (९), ६६ (१२), ६६ (१३), १५४ (२३), २८१ (१६), १५६ (१७), ९८ (१९), १५४ (२३).

७) लेजज : उबैदउल्ला जुदसी, "आज़ादी जी तहरीजे" पा-ा ज्ञं.८३ (११), प्र. इदारा-ए-सजाफत, इस्लामिज क्लब रोड, लाहोर, प्र.व.१९८८.